

O važnosti mišljenja

Uz 50. godišnjicu smrti Hannah Arendt (1906.–1975.)

Barbara Ćuk*

Hannah Arendt, jedna od najvećih političkih teoretičarki i filozofkinja 20. stoljeća, postala je čuvena po analizi totalitarizma i pitanju o smislu politike, tumačenju grčke tradicije političkoga mišljenja, analizi razlika i raščlanjenja unutar sfere *vita activa* (naš aktivan život, djelatno bavljenje stvarima svijeta) te poimanju zla. Rodena je u Hanoveru u Njemačkoj 1906. godine u židovskoj obitelji koja je cijenila dobro obrazovanje. Stjecajem okolnosti, nakon očeve smrti, s majkom se je preselila u Berlin, gdje se je školovala do mature te je na tamošnjem sveučilištu upisala studij teologije i klasičnih znanosti. Ubrzo se je ipak odlučila za studij filozofije kod Martina Heideggera na Sveučilištu u Marburgu i Edmunda Husserla u Freiburgu. Pod mentorstvom Karla Jaspersa izradila je te 1929. obranila doktorski rad o pojmu ljubavi kod Augustina. U vremenu do 1933., kada je napustila Njemačku i izbjegla u Pariz, pratila je aktualna politička zbivanja te je pisala intelektualnu biografiju o njemačkoj salonistici, intelektualci i spisateljici Rahel Varnhagen (radit će na njoj dosta dugo, te je objaviti tek 1957. godine). U Parizu je bila aktivna u različitim izbjegličkim organizacijama sve do 1941., kada je s drugim suprugom Heinzom Blücherom emigrirala u SAD, te se nastanila u New Yorku, gdje je živjela do smrti 1975. godine.

U literaturi na hrvatskom jeziku Arendt je prisutna od devedesetih godina 20. stoljeća. Jedno od njezinih najvažnijih djela *Vita activa* prevedeno je i tiskano 1991. godine. Spis je izvorno objavljen 1958. pod naslovom *The Human Condition*. Prema riječima same Arendt bila je to mudra odluka njezina nakladnika, iako je njezina skromna namjera bila istražiti djelatni život i djelovanje kao najstariju preokupaciju političke teorije.

Godine 1996. objavljen je prijevod *Totalitarizam*, treći dio knjige *The Origins of Totalitarianism* (1951.), djela koje ju je proslavilo, a koje je kod nas u cijelosti prevedeno 2015. pod naslovom *Izvori totalitarizma*. Obljetnički su 1996. na hrvatskom jeziku objavljeni i *Eseji o politici*. Fragmenti iz ostavštine pod naslovom *Što je politika?* tiskani su 2013. godine. *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti*

* Izv. prof. dr. sc. Barbara Ćuk, Sveučilište u Zagrebu Fakultet filozofije i religijskih znanosti. Adresa: Jordanovac 110, 10000 Zagreb, Hrvatska. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5810-5951>. E-adresa: barbara.cuk@ffz.unizg.hr

zla, novinsko izvješće sa suđenja Eichmannu i kritički osvrt na cijeli postupak u tiskanom obliku dostupno je u dva izdanja 2002. i 2020. te kao zvučna knjiga od 2016. godine. *Ljudi u mračnim vremenima*, zbirka eseja o filozofima i piscima Rosi Luxemburg, Karlu Jaspersu, Walteru Benjaminu, Bertoltu Brechtu i Gottfriedu Lessingu i drugima, objavljena je 2019. godine. Kratko ali vrlo čitano i utjecajno djelo koje sadržava predavanja o nekim pitanjima moralne filozofije pod naslovom *O zlu* objavljeno je 2006. te iznova 2016. godine. Niz prevedenih djela Hannah Arendt upotpunjuje izdanje *Pisma od 1925. do 1975. i druga svjedočanstva*, s prepiskom Hannah Arendt i Martina Heideggera, koja po riječima prevoditeljice Nadežde Čačinović nudi uvid u njihove unutarnje živote.

Brojnost objavljenih naslova, među kojima su i dva ponovljena izdanja, a kojima treba dodati i nekoliko Arendtinih članaka koji su tiskani u našim časopisima, govori o čitanosti autorice i važnosti pitanja kojima se je bavila. Također, sugerira i pretpostavku da je, za razliku od mnogih filozofkinja, Arendt priznato i istaknuto mjesto unutar kanona filozofije. Zainteresirana za stvarne političke i društvene procese i pitanja, polazeći od njoj suvremenih iskustava s politikom, njihovim tumačenjem, oštroomnom analizom i zapažanjima, Arendt u svojim djelima precizno razvija i razrađuje pojmovni sklop koji je i danas nezaobilazan u političkoj filozofiji. Sukladno obrazovnoj tradiciji iz koje je poniknula, njezin pristup karakterizira i dobro poznavanje europskih škola mišljenja u njihovoj povijesno–filozofskoj dimenziji, što je posebno vidljivo u njezinu tematiziranju zajedničkoga života ljudi u polisu centriranom oko slobode i sposobnosti da s lakoćom i sigurnošću interpretira misli svojih brojnih prethodnika, poput Sokrata, Platona, Aristotela, Augustina, Tome Akvinskoga, Ivana Duns Škota, Descartesa, Kanta, Nietzschea i drugih.

O djelu na kojem je radila posljednjih godina svojega života kod nas je relativno malo pisano. Možda i stoga što je Arendt samu sebe vidjela više kao onu koja teži “mijenjati svijet”, a manje kao filozofkinju koja predana teorijskomu životu (*βίος θεωρητικός*) stremi “tumačiti svijet”. U engleskom izvorniku rasprava ima naslov *The Life of the Mind* i bavi se trima temeljnim djelatnostima života duha, mišljenjem, voljom i suđenjem. Zbog autoričine iznenadne smrti, djelo je ostalo nedovršeno, te posljednji dio, onaj o moći suđenja, nije napisan.¹ Često se čita i tumači kao pandan studiji *Vita activa*, oštroomnoj analizi triju temeljnih ljudskih djelatnosti aktivnoga života: rada (*labor*), proizvodnja (*work*) i djelovanja (*action*), te, prema mišljenju Arendt, svaka odgovara »jednomu od osnovnih uvjeta pod kojima je čovjeku dan život na Zemlji« (Arendt, 1991, 11), a to su: biološki proces ljudskoga tijela odnosno život sâm, svjetovnost² i pluralitet, koji ona definira kao »činjenicu da ljudi, ne čovjek, žive na Zemlji i nastanjuju svijet« (Arendt, 1991, 11).

Pluralnost i javnost djelovanja ili dijeljenja riječi i djela suprotne su povlačenju iz svijeta pojava u kojem bića obdarena osjetilima mogu vidjeti i biti viđena,

1 Dijelovi o mišljenju i volji objavljeni su posthumno pod naslovom *The Life of the Mind* (1978.).

2 Izraz *worldliness* odnosi se na “umjetni” svijet stvari, izgrađenu okolinu kao različitu od prirodne.

odnosno suprotne su samoći i tišini koje su potrebne za djelatnosti mišljenja i duha. Čovjek je isto toliko biće koje se kreće u svijetu, pojavljujući se na specifično ljudski način, sebe–otkrivanjem, raskrivajući sebe u govoru i djelovanju, koliko je i biće koje se iz toga svijeta povlači da bi razmišljalo. Tako djelovanje i mišljenje očituju čovjeka u njegovoj dvodimenzionalnosti. No, baš kao što Arendt smatra da je neopravdano poistovjećivati razliku između “izvanjskoga i unutarnjega”, “vidljivoga i nevidljivoga”, “pojave i nepojavnoga” s razlikom “puka pojava — istina i biće”, tako se za čovjeka pokazuje neautentičnim da prebiva samo na jednom mjestu, tj. samo sa samim sobom ili samo u zajedništvu s drugima. U tom smislu, odgovarajući na pitanje “zašto mislimo?” Arendt smatra da je čak i Sokrat, zaljubljenik u trg, morao biti sâm kako bi susreo sebe i vodio »tihi dijalog« (Arendt, 1978, II, 190).

Unatoč tomu što prema njezinu mišljenju višestoljetna tradicija *vita contemplativa* i *vita activa* stavlja u opreku još od Platonove političke filozofije i Aristotelova razlikovanja triju načina života, koje je vođeno idealom kontemplacije kao filozofovom načinom života i njegovim iskustvom vječnoga, čovjek kontinuirano prelazi iz jednoga u drugo “mjesto”, od onoga što je prisutno odmiče se prema odsutnomu, od pojedinačnoga se okreće općemu baveći se onim nevidljivim u svem iskustvu. Štoviše, to mu je neophodno ukoliko sebe autentično želi predstaviti djelima i riječima te kako bi, među ostalim, otvarao i podržavao prostor politike, budući da je prema Arendt čovjek a–političan, a politika nastaje *između ljudi*. Trajno fascinirana ljudskom sposobnošću započinjanja nečega novoga u smislu (slobodne) inicijative koja u svijet ulazi stvaranjem čovjeka, Arendt je u svim svojim analizama konkretnih društvenih i političkih zbivanja ujedno i opetovano isticala čovjekovu odgovornost, ali i nadu da je moguće misliti, birati i činiti bolje.

Djelatnosti koje čine djelatni život, kao i one koje pripadaju životu duha, Arendt podjednako obrađuje. Uporaba izraza *vita activa*, koju predlaže, prema njezinu je mišljenju u suprotnosti s tradicijom upravo s obzirom na hijerarhijski poredak ljudskih djelatnosti koji je temeljen na golemom značenju koje je pridano kontemplativnomu životu i koje ujedno zamagľuje razlike unutar samoga aktivnoga života. Svaki život, smatra, razvojni je proces u kojem se entitet izgrađuje, usavršuje, izlaže. I čini to pokrećući sve svoje sposobnosti, kako one djelatnoga života (rad, proizvodnje i djelovanje) tako i života duha (mišljenje, volja, sudeње). Aktualiziranjem tih specifično ljudskih sposobnosti zbiva se i naše međusobno razlikovanje i individuiranje, u čemu posebno mjesto ima volja.

Središnje pitanje knjige *The Life of the Mind* Arendt je izrazila u uvodu riječima: »Može li problem dobra i zla, naša sposobnost da razlikujemo dobro od zla, biti povezana s našom sposobnošću mišljenja?« (Arendt, 1978, I, 5), i to tako da aktivnost mišljenja kao takvoga bude među uvjetima koji osposobljavaju ljude da se uzdrže od zlodjelâ ili čak da im se suprotstave (Arendt, 1978, I, 5). Mišljenje je prema Platonu odredila kao »nečujan dijalog koji vodimo sami sa sobom« (Arendt, 1978, I, 6). Dvojnost koja je inherentna mišljenju — dvoje u jednom, ja koji razgovaram sam sa sobom, Sokratovo otkriće da se možemo ophoditi sa

sobom kao i s drugima — prema Arendt liječi samoću razmišljanja i ukazuje na beskonačnu pluralnost koja je zakon Zemlje. No pluralnost ljudi nije puko mnoštvo pojedinačnih ovoga svijeta. Neke od njezinih najljepših misli o čovjeku tiču se njegove neponovljivosti: »svako je ljudsko biće drugačije od bilo kojega drugog koje jest, bilo je ili će biti« (Arendt, 1991, 142), ili »svaki je čovjek jedinstven, tako da sa svakim rođenjem na svijet dolazi nešto novo« (Arendt, 1991, 144). Njegova iznimnost razotkriva se u govoru i djelovanju, u tim specifično ljudskim činima, i to su načini na koje se ljudi pojavljuju jedni drugima, priopćavaju sebe, »djelatno otkrivaju svoje jedinstvene osobne identitete« (Arendt, 1991, 145).

Mišljenje, »potraga za značenjem i smislom«, moć je prisutna u svakom čovjeku kao »dematerijalizirana srž toga biti živ« (Arendt, 1978, I, 191), a ljudi koji ne misle, koji izbjegavaju družiti se sami sa sobom, poput mjesečara su. Poznata povijesna osoba i model koji nam pokazuje što znači podizati vjetar mišljenja (Arendt, 1978, I, 175), poticati strujanje mišljenja koje budi iz sna i čini čovjeka u potpunosti budnim i živim, je Sokrat. Nevidljivi vjetar o kojem on govori objavljuje se u pojmovima kojima se je bavio u svojim ispitivanjima o značenju svega što nam se događa u životu. Obično se smatra »da je vjerovao u poučljivost vrline« (Arendt, 1978, I, 171), ali, prema Arendt, on je držao da će propitivanje, sâm »razgovor i razmišljanje o pobožnosti, pravednosti, hrabrosti« (Arendt, 1978, I, 171) i ostalim vrlinama, »vjerojatno ljude učiniti pobožnijima, pravednijima, hrabrija« (Arendt, 1978, I, 171), čisteći ih od neispitanih predrasuda koje priječe mišljenje.

Za Arendt mišljenje nije povlastica filozofa i nekolicine, ne odvija se samo u nekom specijaliziranom obliku teoretiziranja o prvim uzrocima ili matematičkim problemima, nego kao dijalog unutar samoga sebe bez zvukova. Čovjek ima posebnu sklonost, čak potrebu, misliti i razumjeti, koristiti svoje intelektualne sposobnosti za više od toga osim da budu instrument za postizanje znanja. Arendt smatra da je za čovjeka kao čovjeka neophodno da razmišlja o svemu što promatra, čemu je svjedočio, što mu se događa, posebice o vlastitim djelima i riječima, istim onima kojima se otkriva i ugrađuje u ljudski svijet. U tom su smislu povezane sposobnosti kojima znamo sebe i savjest. Samosvijest je važna za mišljenje, a u procesima mišljenja artikulira se i aktualizira ne samo sposobnost biti sâm sa sobom, nego i sposobnost suditi sebi. Često stoga Arendt upućuje na smisao i važnost Sokratove brige o tom kako se čovjek odnosi prema svojem sebstvu, koje mu se nameće u nutarnjem razgovoru i od kojega ne može pobjeći kada učini nešto zlo, zbog čega on smatra da je bolje podnositi zlo nego činiti ga, jer bolje je biti u skladu sâm sa sobom nego u disharmoniji i svjedočiti svojem zloju djelovanju. Na toj je liniji i jedna od Arendtinih najčešće spominjanih teza da zloću uzrokuje odsutnost mišljenja, nerazgovaranja sa samim sobom o stvarima koje me se tiču.

Mišljenje i suđenje nisu iste moći, ali su međusobno povezane. Duh koji se misleći povukao iz svijeta pojava i kreće se među pojmovima vraća se u svijet pojedinačnih pojava i treba novi "dar" kako bi se bavio njima. Suđenje je stoga ono koje »realizira mišljenje, čini ga vidljivim u svijetu pojava« (Arendt, 1978, I, 193).

Arendt ga naziva medijem u kojem živimo, u kojem je ponekad presudno jasno uvidjeti (»zaista može prevenirati katastrofe«, Arendt, 1978, I, 193) i reći “ovo je pogrešno, a ono ispravno”, isto kao što je važno umjeti prosuditi “ovo je lijepo” i ne dopustiti da to izgnamo iz našega svijeta. No, da bismo to mogli, trebamo misliti. »Ako [...] se pokaže da sposobnost razlikovanja dobra od zla ima išta sa sposobnošću da se misli, tada«, jasna je Arendt, »moramo umjeti iziskivati njezino redovito i pravilno korištenje od svake uračunljive osobe, bez obzira koliko obrazovana ili neuka, inteligentna ili bedasta, ona mogla biti« (Arendt, 1978, I, 13). Te riječi Hannah Arendt na sasvim nov način pozivaju svakoga od nas da kroz onaj tihi dijalog sa samim sobom unutar samoga sebe promišljamo svoje ljudsko djelovanje i na razini djela i na razini riječi, oblikujući time stav dublje ozbiljnosti, koja treba zahvatiti sva naša životna odnošenja.

Literatura

- Arendt, Hannah (1959). *The Human Condition*. Garden City: Doubleday & Company.
Arendt, Hannah (1978). *The Life of the Mind*. New York: Hartcourt.
Arendt, Hannah (1991). *Vita activa*. Zagreb: August Cesarec.
Arendt, Hannah (2006). *O zlu*. Zagreb: Naklada Breza.